

гончарных изделий согласно составу глиняной массы, полив и ангобов, а также установить, гончарные традиции каких регионов были доминирующими, а какие носили единичный и временный характер на Слободской Украине.

Віктор Гугля (Суботів), Михайло Сиволап (Черкаси)

Керамічний комплекс із с.Новоселиці Чигиринського району: пічні кахлі XVIII ст.

Поселення Попове Озеро було виявлене влітку 1995 р. старшим науковим співробітником Інституту археології НАН України, кандидатом історичних наук Ю.Я.Рассамакіним, тоді ж, у липні 1995 р., під час розкопок сусіднього поселення Десятини, Попове Озеро було обстежене М.П.Сиволапом, було проведено збір підйомного матеріалу і шурфування. Не маючи можливості проводити і тут повноцінні розкопки, все ж автором протягом 1996-2005 рр. проводиться збір підйомного матеріалу від 2-3 до 11 разів на рік на всій площі поселення методом суцільного прочісування (після оранки, прокошування культур, а також після дощів і весняного танення снігу). Матеріали з розвідок і шурфу зберігаються у Черкаському археологічному музеї Середньої Наддніпрянщини (дир. М.П.Сиволап) при Черкаському Національному університеті ім. Б.Хмельницького.

Поселення Попове Озеро розташоване в заплаві правого берега р.Тясмин на Пн від с.Новоселиця Чигиринського району Черкаської області, приблизно за 100 м на Зх і ПдЗх від відомого поселення ямної культури Десятини, і знаходиться на невисокому острові, що зі сходу з'єднувався видовженим підвищенням (в минулому, до осушення, очевидно, було неглибоким бродом) з урочищем Десятини, а із заходу був відділений від урочища Тетянчине заболоченим плесом Попове Озеро (нині осушене), яке й дало назву поселенню. Навколишня територія, колись затоплена водою, зараз є плоским полем-торф'яником. Острів Попове Озеро є досить сплюсненим видовженим підвищенням, витягнутим з ПнСх на ПдЗх, гантелеподібної форми. ПнСх його частина майже удвічі більша і вища від ПдЗх, між собою вони з'єднані досить широкою і невисокою перемичкою. Розміри острова близько 160-150 х 60-50 м. Висота над навколишнім торфовищем 0,6 м на ПдЗх і 0,8-1 м на ПнСх.

До осушення острів Попове Озеро, як і Десятини, використовувався для сінокосу, а після осушення, з 1960-х рр., територія острова, як і майже усієї заплави, почала оратися з тією ж частотою, що й Десятини. Протягом 1994-1998 рр. острів був засіяний багатолітніми травами і пам'ятка не руйнувалася, але з осені 1998р. глибока оранка почала особливо інтенсивно руйнувати рештки культурного шару, на поверхню масово почали виорюватися артефакти, що до того знаходилися *in situ*. Саме тому підйомний матеріал з Попового Озера в останні роки став досить багатим і різноманітним.

За своїм походженням острів Попове Озеро ідентичний Десятинам, тому ґрунт на ньому тотожний ґрунтові Десятин: це торф'янистий орний шар із цементуючою глинистою домішкою. Стратиграфія пам'ятки: 1) торф'янисто-вапняковистий орний шар (0,2-0,3 м) коричневого кольору з подрібненими культурними рештками; 2) вцілілі рештки культурного шару (до 0,35-0,4 м від поверхні) - дещо гумусованої сірої (0,05-0,1 м) і сіро-жовтої глини з об'єктами *in situ* і вапняковистими конкреціями; 3) материк - вапняковиста глина білувато-жовтого кольору, дуже тверда і щільна, знахідки практично відсутні. Завдяки вапняковистому компонентові ґрунту значна більшість знахідок (передусім, усі ямні) вкрита товстою (до 1-3 мм) вапняковою кіркою чи її залишками; у ґрунті на різній глибині трапляються вапняковисті конкреції. Сільськогосподарські рослини на поселенні рідкі, низькі і миршаві (завдяки глинистому ґрунту), у той час як на торфовищі — густі, високі та зелені.

При цьому виявилось, що найбільшу кількість знахідок дала ПнСх, найвища, частина Попового Озера, а у ПдЗх частині їх значно менше (приблизно 10 %). Ще менше знахідок на перемичці між двома частинами Попового Озера, окремі знахідки трапляються й на поверхні "броду" між Поповим Озером і Десятинами.

Хоча одним з авторів дана пам'ятка досліджується, передусім, як поселення ямної культури, але ретельно фіксуються і знахідки усіх інших епох. На даний момент найкраще вивчена ПнСх частина поселення, тож дамо короткий опис матеріалів саме з неї.

Підйомний матеріал з основної, північно-східної, частини поселення Попове Озеро налічує 18430 знахідок і представлений, передусім, кістками тварин (12677 шт. — 52,906 кг) (68,78 % усіх знахідок), 711 виробами з каменю (у т.ч. з кременю, кварциту, піщанику, граніту, сланцю, графіту, магнетиту та ін.), керамікою, пізньосередньовічним гутним склом і металом (залізом), виробами з кістки. Керамічний комплекс налічує 5753 фрагменти (39,22 % знахідок) і складається з 78 фрагментів кераміки епохи неоліту (1,36 % керамічного комплексу), 34 квітянської (0,59 %) і 2074 фрагменти ямної культур (36,05 %), 47 фрагментів культури багатовапнякової кераміки (8,17 %), 31 фрагменту скіфського часу (0,54 %), 7 фрагментів черняхівської культури (0,12 %), 105 фрагментів епохи раннього залізного віку (чорнолісся, скіфи, пеньківка) (1,83 %), 139 фрагментів амфорного бою (2,42 %), з них 59 фрагментів стінок і ручок ранньослов'янських корчаг, 3 фрагменти "обмазки" і 75 шматочків печини (1,3 %), різночасових виробів з глини (1 шт.) та 3159 фрагментів пізньосередньовічної кераміки (54,91 % керамічного комплексу), з якої 881 фрагмент пічних кахлів (відповідно 15,31 %). Відсоток пізньосередньовічних знахідок на даному поселенні досить високий, цей факт і їх характер (посуд, кахлі, скло, залізо, кам'яні вироби) свідчать, що саме тут знаходилася садиба XVIII ст. ("попова хата"?), і саме звідси пізньосередньовічна кераміка потрапляла на сусідні ямні поселення.

У даному випадку нас цікавить саме колекція фрагментів пічних кахлів з Попового Озера. Значна кількість підйомного матеріалу походить від коробчастих стінних кахлів, лицьові частини переважної більшості

яких декоровані так званім килимовим орнаментом 4-частинної композиції, принаймні двох різновидів:

1) орнамент рослинно-геометричний, його основу складають прямі лінії, що, перехрещуючись, утворюють різноманітні геометричні фігури: прямокутники, неправильні шестикутники, п'ятикутники і квадрати. Всередині цих фігур розміщені 8-пелюсткові розетки і так звані лотосоподібні пальметки — одинарні та здвоєні. Колір поверхні і зламу — від білого до оранжевого або цегляного. Черепок щільний, твердий. Крім Попового Озера орнаментально ідентичні вироби виявлені в с.Суботові Чигиринського району, с.Бірки Олександрівського району Кіровоградської області¹, під час археологічних розкопок на Мотронинському городищі², на території Новобогородицької фортеці (м.Дніпропетровськ)³, в Лівобережних областях України⁴.

2) орнамент рослинно-геометричний, його основу складають також прямі лінії, що, перехрещуючись, утворюють згруповані до центру квадрати, розмежовуючи їх неправильні шестикутники та трапеції. Всередині цих фігур розміщені одинарні і здвоєні пальметки та наближені до мальтійських хрести у складі хрестоподібних елементів декору. Колір поверхні зламу коричневий, глиняне тісто із значною домішкою піску, черепок крихкий. Ідентичний орнамент виявлено на пічних кахлях із с.Бірки Олександрівського району Кіровоградської області⁵.

Надзвичайно цікавими видаються 3 фрагменти центральної частини кахлі із сюжетною композицією: кінь з вершником, напрямок руху — зліва направо. Близький за зображенням виріб виявлено в с.Бірки⁶.

Серед підйомного матеріалу є також 4 фрагменти карнизної гратчастої кахлі. Колір поверхні зламу — світло-коричневий, черепок щільний. Незначна кількість фрагментів унеможлиблює як графічне її відтворення, так і виявлення аналогій.

Окремі фрагменти мають стилізований рослинний орнамент у вигляді квітки з 7-и рельєфних виступів: один по центру та шість навколо. Колір поверхні і зламу — оранжевий, черепок щільний. Незначна кількість фрагментів також унеможлиблює графічне відтворення і виявлення аналогій.

Загальні риси виробів — товсті пластини (як правило 0,9 см), чіткий високий рельєф (до 0,3 см), невисока румпа із зовнішнім валиком по низу — висотою до 7 см. Фактура орнаментованої поверхні дозволяє твердити про використання дерев'яної форми.

Виходячи з якості обробки глиняного тіста (розміри включень до 0,5 см) та домішок шамоту і піску — це поточна продукція для широкого загалу з невисокою купівельною спроможністю (для так званої "селянської" печі).

Власне кажучи, такий набір кахлів характерний для української варистої печі в селянській хаті: найбільше стінних, окремі карнизні. Піч (як і житло) достатньо довго функціонувала — на поверхні виробів чітко помітні сліди поточного ремонту (вапно, руда глина), частина кахлів у кіптяві, кидається у вічі різниця сировини у кахлів з однією орнаментальною композицією. Не виключене і повторне використання матеріалу із зруйнованих сусідніх жител. Наприклад, кахля із сюжетною

композицією з-поміж інших експлуатувалась чи не найдовше, свідчення цьому — різні кольори поверхні і зламу (Рис. 1).

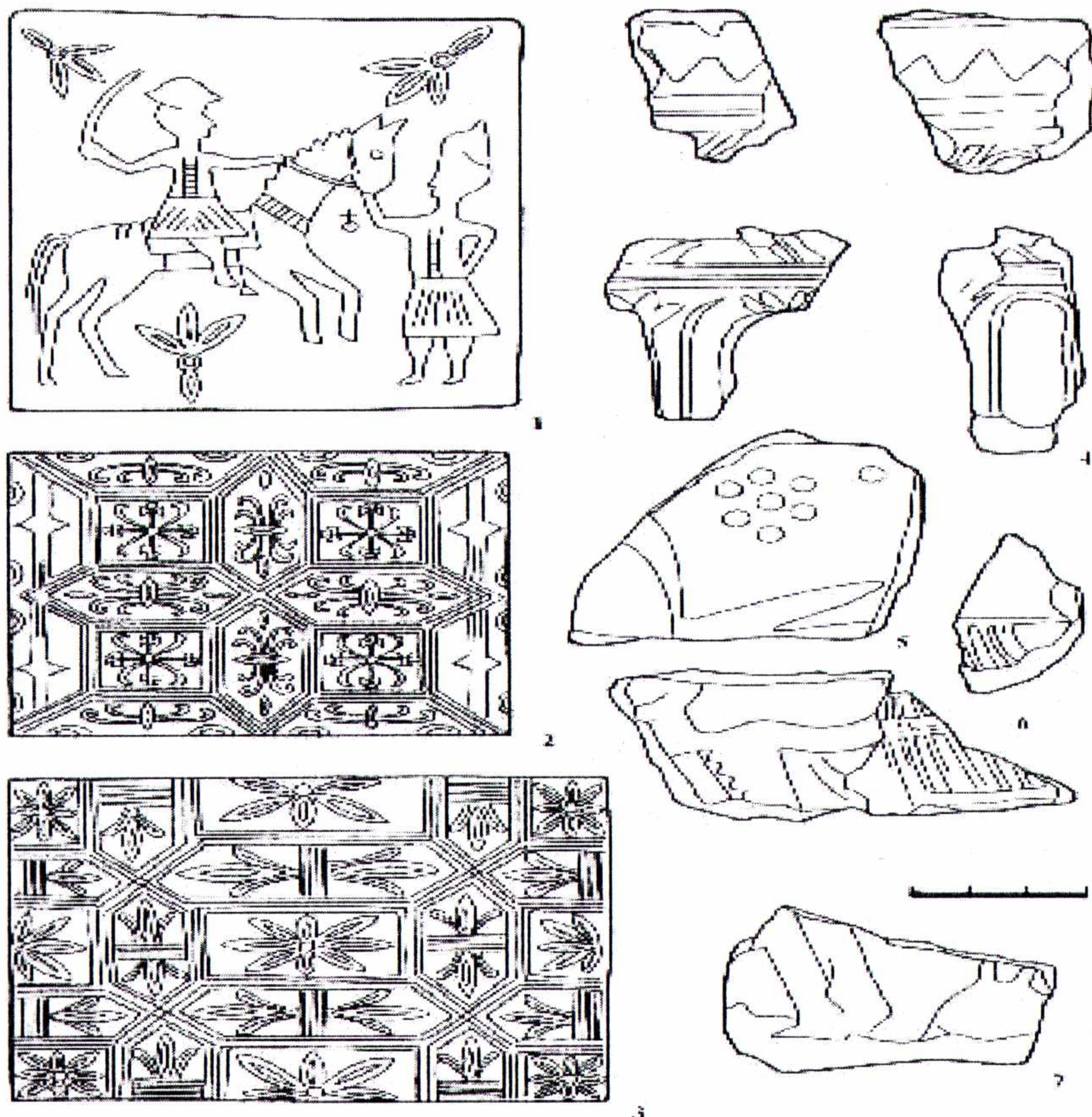

Рис. 1. "Керамічний комплекс із с.Новоселиці Чигиринського району: пічні кахлі XVIII ст.". Пічні кахлі XVIII ст. з Чигиринщини: 1. - реконструкція стінної кахлі із с.Бірки; 2. - кахля із с.Бірки; 3. - кахля з Мотронинського монастиря; 4. — фрагменти карнизних гратчастих кахлів з Попового Озера; 5. — фрагмент кахлі із стилізованим рослинним орнаментом з Попового Озера; 6, 7. — фрагменти сюжетних кахлів з Попового Озера.

Говорити про місце виготовлення виробів достатньо складно. Візуальні характеристики — колір і включення — відповідають місцевій сировині. Навколишні села — Суботів, Янич (нині Іванівка), Івківці, Голоківка, Полуднівка — осередки гончарства ще досередини XX ст. Щодо Полуднівки — окреме уточнення: судячи з документів, першими гончарями тут були ченці Медведівського Миколаївського чоловічого монастиря принаймні з 1747 р.⁷.

До речі, тоді кожен чоловічий монастир на Чигиринщині продукував власну керамічну продукцію. Це, насамперед, цегла і пічні кахлі (здебільшого для власних потреб). Придбати кахлі теж було де: ярмарки діяли як у Медведівці, так і в Суботові (останній зберігав статус містечка до 1808 р.). Гончарні ряди були і в Чигирині, де реалізовували свою продукцію гончарі вищезазначених осередків.

Таким чином, всі подані характеристики, а найбільше особливості компонування орнаменту, свідчать про те, що пічні кахлі з Попового Озера можуть бути віднесені до середини — другої половини XVIII ст.

Остаточні висновки щодо садиби можливі після археологічних розкопок, адже підйомний матеріал походить з орного шару (не більше 0,5 м). Цілком вірогідно, що нижче чекають знахідки бодай XVII ст. — періоду Хмельницьких. Відомо, що с.Новоселиця засноване як слобода Новосельці ще Михайлом Хмельницьким, батьком майбутнього гетьмана України, ще наприкінці XVI ст. — початку XVII ст.

Разом з тим зібрані матеріали надають можливість більше деталізувати таку галузь економіки Чигиринського староства, як керамічне виробництво, та унаочнити його рівень, об'єми і, особливо, зв'язки у XVIII ст. У будь-якому випадку вже зараз можна твердити, що політичні і військові колізії мало впливали на торгівельні стосунки і, так би мовити, місцеві запозичення місцевих майстрів у колег по цеху не просто з Лівобережної України, а й з іншої держави — Російської імперії (на той час Чигиринське староство належало Речі Посполитій).

¹ Білошапка В. Нові дослідження поселення доби козаччини в селі Бірки — володінні гетьмана Богдана Хмельницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ-Луганськ, 2004. — Вип.13. — С. 27.

² Бессонова С.С., Скорый С.А., Романюк В.В. Отчет о раскопках экспедиции "Холодный яр" в 1994г. (Мотронинское городище) // НА ІА НАН України. — Ф. 1994 / 15. — С. 162.

³ Титов В. Фортеці на території м. Дніпропетровська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ-Луганськ, 2000. — Вип. 9. — С. 29.

⁴ Лащук Ю.П. Українські кахлі IX-XIX ст. — Ужгород, Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного управління по пресі, 1993. — С. 42.

⁵ Білошапка В., Петренко І., Кірман В. Про матеріальні знахідки в поселенні доби козаччини в селі Бірки — володінні гетьмана Богдана Хмельницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ-Луганськ, 2001. — Вип. 10. — С. 71.

⁶ Там само.

⁷ Мариновський Ю. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. — Черкаси, 1997. — Кн. 1. — С. 48.